

Жоба туралы қысқаша ақпарат

Жоба аты	AP09260007 «Эл-Қашғаридың "Диуан лұғат ат-түрік" шығармасы (XI ғ.) дала өркениетінің дерегі ретінде» (0121PK00328)
Жоба өзектілігі	Ұлы дала көшпенділігін зерттеу саласындағы жаңа жетістіктер көшпелі қоғамдардың ерекшелігін анықтаумен тығыз байланысты. Тарих ғылымдарының қазіргі даму кезеңінде көшпелі қоғамдардың ерекшелігін анықтау дала өркениетімен байланысты өзекті инновациялық мәселені дамытуға мүмкіндік береді. Көшпелі тұрмыс туралы өте құнды ақпараттар мұсылман жазба деректерінде беріледі. Оларды дала өркениетіне ізденістер жүргізу мақсатында зерттеу аса маңызды болып табылады. Осыған орай жазба деректер кешенінде Ұлы даланың көшпелі түркі дәстүрлері туралы құнды ақпараттарды қамтитын Махмұд әл-Қашғаридың «Диуан лұғат ат-түрік» (XI ғ.) атты лингвистикалық бірегей еңбегі назар аудартады. Алғаш рет зерттеу әдебиетінде Махмұд әл-Қашғари еңбегінің алуан түрлі және сирек мәліметтеріне дала өркениетінің дереккөзі ретінде деректанулық талдау жүргізіледі. Шығарма мағлұматтарын зерттеу мемлекеттік, қала мәдениеті, ру-тайпалық жүйе, шаруашылық-мәдени типтері, Ұлы даланың түркі халықтары мен тайпаларының өмір салты мен рухани мәдениеті негізінде дала өркениетінің атрибуттарын анықтау мақсатында жүргізіледі. Зерттеу пәнаралық сипатқа ие.
Жоба мақсаты	Жобаның мақсаты- ерте орта ғасырлардағы дала өркениетіндегі түркі көшпелі қоғамының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу үшін Махмұд әл-Қашғаридың «Диуан лұғат ат-түрік» материалдарына деректанулық талдау жасау.
Жоба міндеттері	<ol style="list-style-type: none">1. Махмұд әл-Қашғари еңбегінің мәліметтері бойынша түркі қоғамы географиялық ортасының негізгі факторларын қарастыру. Түркі тайпаларының шаруашылық қызметі үшін біртұтас кешенді құрайтын көшпелі тайпалардың географиялық мекендеу ортасы, негізгі табиғи факторлары - дала, негізгі су бассейндері мен таулар зерделенетін болады;2. Махмұд әл-Қашғари еңбегінің мәліметтері бойынша дала өркениетінің шаруашылық-мәдени типтерін айқындау. Дала өркениеті көлемінде шаруашылық-мәдени типтері мал шаруашылығымен, аңшылық, балық аулау, егіншілік пен кәсіптермен байланысты зерттелетін болады;3. Түркі тайпалары және ру-тайпалық жүйе туралы мәліметтерді анықтау. Ұлы даланың түркі қоғамдарының мемлекеттік және қоғамдық дамуының негізін құрайтын қағидаттар санатына кіретін ру-тайпалық жүйеге және тайпаларына (оғыздар, қарлұқтар, йемектер, қыпшақтар) қатысты ақпараттар қарастырылатын болады;4. Түркі қоғамының далалық өмір салты, рухани мәдениет қырларын көрсету. Түркілердің далалық өмір салтының ерекшелігі көрсетіледі және ауыз әдебиеті, мифология, жазу және дін сынды рухани мәдениетінің белгілері анықталатын болады;5. «Диуан лұғат ат-түрік» мәліметтері бойынша мемлекеттік атрибуттарын, сондай-ақ түркі тайпаларының қалалық мәдениеті мен сауда ісін зерттеу. Махмұд әл-Қашғаридің лингвистикалық

	<p>еңбегінің материалдарын деректану және мәтіндік талдау негізінде дала өркениетінің ерекшелігін айқындайтын мекен аумақтарына, билік құрылымы, әкімшілік-әскери жүйесі, мүліктік жіктелуіне қатысты мемлекеттілік белгілерін анықтау бойынша зерттеу жүргізіледі. Сонымен бірге оғыздар, қарлұқтар және қыпшақтар қалалары мен саудасы көрсетілетін болады;</p>
<p>Күтілетін және қол жеткізілген нәтижелер</p>	<p>Көшпелі түркі қоғамдарының географиялық ортасына олардың шаруашылық қызметіне байланысты түрлі терминдер мен сипаттама материалдары зерттеледі. Түркі географиялық терминдері көшпелі түркі тайпаларының жыл мезгілдеріне қарай мал шаруашылығын жүргізген кезде пайдаланған дала, шөл, теңіз, көл, өзен, ұсақ шоқылар, тау биіктіктері мен тау жүйелеріне жатады. Түркі көшпелі қоғамының географиялық ортасының табиғи факторларының көрнекі ақпараттық көрінісі Махмұд әл-Қашқари еңбегінің құрамдас бөлігі болып табылатын дүние жүзінің дөңгелек картасынан алынған мәліметтермен де берілген. Көшпелі түркі тайпалары географиялық ортамен үндесіп, оны қорғап, экологиялық тепе-теңдікті сақтай отырып өмір сүрді, мұның ғылыми және практикалық маңызы зор. Махмұд әл-Қашқаридың мал шаруашылығымен, егіншілікпен, қолөнермен, балық аулаумен, аңшылықпен байланысты шаруашылық және мәдени типтері туралы құнды материалына талдау жасалады. Жылқы шаруашылығы, қой шаруашылығы, түйе шаруашылығы туралы маңызды мәліметтерді әзірлеу әртүрлі тұқымдар мен малдарды өсіру бойынша өндірістің жоғары технологиясын қолдануды көрсетті, бұл сөзсіз түркі көшпелі тайпаларының мал шаруашылығы қызметінің қарқындылығын көрсетеді. Сонымен қатар, Махмұд әл-Қашқаридің құнды мәліметтерін зерттеу көшпелі түркі қоғамдарында егіншіліктің, түрлі қолөнердің бар екендігін айғақтайды, сондай-ақ белгілі бір түркі топтарының балық аулау мен аң аулаумен айналысқандығын көрсетеді. Көшпелі қоғамдарда аң аулауға деген кең қызығушылық экономикалық және әскери-тактикалық маңызға ие болды. Экономикалық және мәдени типтер туралы лингвистикалық еңбектің құнды материалдары дала өркениетінің көшпелі түркі тайпалық бірлестіктері салыстырмалы түрде өзін-өзі қамтамасыз ететін қоғамдар болды деген қорытындыға әкеледі, бұл көбінесе көшпелі және отырықшы-егіншілік қоғамдарының арақатынасының корреляция дәрежесіне жаңалық әкеледі.</p> <p>Махмұд әл-Қашқаридің маңызды ақпараты оғыздардың, қарлұқтардың, қыпшақтардың ірі түркі тайпалық бірлестіктерімен байланысты, олардың ортасынан Селжұқтардың, Қараханидтер мен Қыпшақтардың қуатты мемлекеттерін құрған әулеттер пайда болды. Бұл көшпелі мемлекеттердің барлығы дала өркениетінің тарихи-мәдени мұрасын алып жүрді. Махмұд әл-Қашқари көптеген түркі тайпалары мен тайпалық жүйеге үлкен мән береді. Махмұд әл-Қашқаридің айтуынша, түркі тайпалары Анадолыдан Қытайға дейінгі кең аумақты алып жатқан біртұтас тарихи-географиялық аймақ болған. Махмұд әл-Қашқари шығармасының материалдары</p>

Біртұтас түркі этномәдени аймағына және Еуразия түркі халықтары мен тайпаларының бірлігіне байланысты маңызды тұжырымдамалық идеяны бағалауға мүмкіндік береді. Дала өркениетінің ерекшеліктері негізінен Ұлы Даладағы көшпелі түркі тайпалары мен халықтарының ынтымағы мен бірлігіне объективті ықпал еткен тайпалық жүйе призмасы арқылы ашылады. Мұндай қарым-қатынастардың негізі, жалпы қабылданған түркі шежірелік аңыздары бойынша, ортақ шыққан дүниетаным болды. Тайпалық жүйенің ерекшелігі де көшпелі қоғамда адам факторына ерекше мән берілгенінде жатыр. Ұлы Даладағы халық санының басымдығы – дала өркениетін дүниежүзілік тарихтағы дәуірлік құбылыс ретінде түсінудегі маңызды қағидалардың бірі. Ұлы Даланың ұлан-ғайыр кеңістігіндегі ерекше табиғи аймаққа және көшпелі мал шаруашылығына байланысты дамыған түріктердің далалық тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері жетілдіріледі. Дала өмір салтына жоғары дәрежелі сабақтастық тән болды. Дала өмір салты материалдық мәдениетте – оңай тасымалданатын тұрғын үй, көлік құралдары, киім-кешек, арнайы ыдыс-аяқтар, тағам этнографиясында көрініс тапты. Байланыстың жоғары деңгейі дамыған көлік құралдары, негізінен асыл тұқымды аттар, одан кейін түйелер, сондай-ақ екі доңғалақты және төрт доңғалақты арбалар арқылы жүзеге асырылды. Жануарлардың еті, ең алдымен жылқы еті көп мөлшерде тұтынылды. Көшпелілердің рационында жабайы жануарлар белгілі бір орын алды. Жалпы дала өркениетіндегі түркілердің шаруашылық, тұрмыстық, мінез-құлық салаларындағы дала тұрмысының ерекшеліктері ашылды. Түркілердің рухани мәдениетінің аспектілері де қарастырылады. Түркі көшпелі қоғамдарында ауызша шығармашылыққа көп көңіл бөлінді, бұл есте сақтаудың, шешендік өнердің дамуына және көркемдік өнердің көптеген жоғары түрлері – батырлық эпостар мен лирикалық жырлардың пайда болуына әкелді. Белгілі бір ұғымдар мен бірқатар терминдер көшпелі түркілер арасындағы ғасырлар бойы жалғасатын мифологиялық идеялардың реликтері туралы айтуға мүмкіндік береді. Ерте орта ғасырлардағы көшпелі түркі қоғамдары жазуды пайдаланса, автохтондық және шынайы көне түркі руна жазуы кең тараған. Ислам діні тараған сайын түркі тайпалары араб жазуын басым пайдалана бастады. Лингвистикалық еңбектен алынған мәліметтер Ұлы даладағы түркі тайпаларының қоныстану шегінде біртұтас түркі тілінің таралуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Ислам туралы құнды мәліметтер, әсіресе оның ұғымына қатысты көптеген терминдер кездеседі. Түркі тайпалары арасында сақталған тәңіршілдік жәдігерлері туралы көптеген мәліметтер бар. Тәңіршілдік пен ислам арасындағы жалпы концептуалды идеялар – жердегі және көктегі тіршіліктің жаратушысы бір Тәңір Алла Тағаланы танып, ислам дінінің түркілердің көшпелі ортасына кеңінен таралуына ықпал еткені анық.

Махмұд әл-Қашғари еңбек материалдары бойынша мекен аумақтарына, билік құрылымына, әкімшілік-әскери жүйеге, мүліктік жіктелуіне қатысты мемлекеттіліктің атрибуттары

	<p>зерттелді. Бұл ретте еңбек материалдары түркі көшпелі саяси бірлестіктері алып жатқан жерлерді бағалауға, сондай-ақ олардың шекараларын белгілеуге мүмкіндік береді. Көшпелі мемлекеттіліктің билік құрылымы Махмұд әл-Қашғаридің ақпараты бойынша басқару аппаратында өз көрінісін табады. Көшпелі мемлекеттердің әулеттік басқару нысаны көшпелі қоғамда жоғарғы билеушінің де болуын жойған жоқ. Махмұд әл-Қашғаридің ақпараты негізінде көшпелі қоғамның әскери-әкімшілік жүйесін сипаттауға болады, мұнда әскери және әкімшілік құрылымдар бір-бірінен бөлек жұмыс істейтін отырықшы егіншілік мемлекеттілігіне қарағанда біртұтас тұтастықты білдірді. Түркі көшпелі қоғамдарында әскери-тайпалық ақсүйектер бір уақытта атақ пен лауазымға ие болды. Мүліктік теңсіздік туралы қызықты материалдар бар. Түркі қоғамдарындағы әлеуметтік стратификация туралы маңызды мәліметтер келтірілген, олар байлар мен кедейлерді, күндер мен құлдарды білдіретін әртүрлі терминологияларда көрініс табады. Сонымен қатар, Дала өркениетінің көшпелі қоғамында адами фактор мен адамгершілікке түбегейлі мән берілгенін атап өткен жөн. Махмұд әл-Қашғаридің лингвистикалық шығармасында және оған орналастырылған дөңгелек әлем картасында түркілердің қалалары, елді мекендері мен бекіністері туралы құнды мәліметтер бар. Еңбек және географиялық карта материалдары бір-бірін толықтырады және нақтылайды. Махмұд әл-Қашғари қалалардың пайда болуымен байланысты көзқарастардың қалыптасуына жарық түсіретін өте қызықты мәліметтер келтіреді. Оның айтуынша, түркілер Самарқанд (Самарқанд), Ташкент (Теркин) қалаларын да салған, бірақ бұл қалаларда көптеген парсылар пайда болған кезде олар парсы қалалары болып көрінді. Сауда негізінен айырбастау сипатына ие болды. Шығарма материалдары көшпелі де, отырықшы да халықтың тығыз саудаға қызығушылық танытқанын көрсетеді. Көшпелі және отырықшы ортаның сауда заттары бір-бірін толықтырды. Сауданың дамуы қалалар мен елді мекендердің дамуына ықпал етті. Айырбас саудасымен қатар тауар-ақша қатынастары да орын алды.</p>
<p>Зерттеу тобы мүшелерінің аты-жөні, идентификаторлары (Scopus Author ID, Researcher ID, ORCID, бар болса) және сәйкес профильдерге сілтемелер</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1.Кумеков Булат Ешмухамбетович, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, профессор, Хирша индексі- 10, ORCID https://orcid.org/0000-0003-2832-6072, Scopus author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57193858171 2.Анарбаев Кайрат Сапарханович, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м. а. 3.Кумекова Райхан, АҒҚ, арабист-филолог 4.Сыздық Салтанат Сапарханқызы, ҒҚ, тарих магистрі 5.Кумекова Баян, ҒҚ, арабист-тарихшы
<p>Жарияланымдар тізімі (URL, DOI көрсетілген)</p>	<p style="text-align: center;">Ғылыми еңбектер тізімі</p> <p style="text-align: center;">Кітаптар</p>

1. Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. Ответ. редактор Почетный профессор истории, тюркских и ближневосточных исследований университета Рутгерса Питер Б. Голден. – Алматы: ТОО «Литер-М», 2023. – 199 с.

2. Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. Ответ. редактор Почетный профессор истории, тюркских и ближневосточных исследований университета Рутгерса Питер Б. Голден. С дополнениями. – Астана: Международная Тюркская академия, 2023. – 272 с.

Жарияланған еңбектер тізімі

1 З.К. Картова, Б.Е. Көмеков. "Сығнақ грамоталырының" деректанулық талдауы // Хабаршы. Тарихи серия. №3 (102). – Алматы: "Қазақ университеті", 2021. – 81-92 бб. (КОКСОН). <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1224>.

2 Б.Е. Көмеков. Дешті Қыпшақ және Алтын Орда (мемлекеттік дамуының ерекшеліктері) // «Алтын Орда: өркениеттер тоғысында» атты Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 5-11 бб.

3 Кумеков Б.Е. О перепитиях в развитии государственности Дешт-и Кипчака и Улуса Джучи // Материалы XVIII международного евразийского форума «30 лет независимости Республики Казахстан: исторический курс, веги развития и перспективы». II том. – Нұр-Сұлтан, 2021. – С. 379-382.

4 Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е., Кумекова Р.Б. История и перспективы развития кипчаковедения. Научно-аналитический обзор // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Историческое наследие Прииртышья: Кимакский каганат и Казахское ханство». – Павлодар, 2021. – С. 8-25.

5 Кумеков Б.Е., Кәрімова Р.О. Между тюркологией и китаеведением: творческая биография доктора исторических наук А.К. Камалова (к 60-летию ученого) // Отан тарихы №3 (95). – Алматы, 2021. – С. 189-196.

6 Булат Кумеков. «О сколько нам открытий чудных...» // Казахстанская Правда. 16 августа 2021. – С. 5-6.

7 Булат Кумеков. Духовное единение // Казахстанская Правда. 7 января 2021.

8 Булат Кумеков. Трайбализм – мощнейший фактор объединения казахов. Интервью // Exclusive. 5 февраля 2021.

9 Анарбаев Қайрат Сапарханұлы. Махмуд Қашқаридің «Диуан луғат ат-турк» еңбегіндегі саяси билік пен билік иелеріне қатысты кейбір ұлттық дүниетанымдық деректер // «Жаһандану үдерісіндегі білім, ғылым және тәрбие» атты Байтанаев оқулары 9 халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының ғылыми мақалалар жинағы. - Шымкент, 2021. - 336-341 бб.

- 10 Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Кипчакский фактор в Золотой Орде // Вестник КазНУ Journal of History. - №3 (106). – Алматы: Қазақ университеті, 2022. - С. 41-53. (КОКСОН).
- 11 Б.Е. Көмеков, Ә.М. Ташқараева. «Шежіре-и-Таракиме» шығармасындағы ауызша тарих дәстүрі // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(30), 2022. (КОКСОН). <http://edu.ehistory.kz/index.php/history/issue/view/2/1>.
- 12 Кумеков Б.Е., Кумекова Р.Б. К источниковедческой и историографической оценке «Джахан наме» Мухаммад ибн Наджиб Бакрана» // Науч. ж. «Қазақстанның шығыстану ғылымы» Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. – Алматы, 2022. – С. 17-29.
- 13 Б.Е. Кумеков, Р.Б. Кумекова. Источниковедческий анализ географических карт IX-XII вв. // Науч. ж. Qazaq tyrkologiasy jane mongoltanu. - №1 (1). – Ақтобе, 2022. – С. 3-18.
- 14 Кумеков Б.Е. Сведения Махмуда ал-Кашгари (XI в.) о природной среде тюркского кочевого общества в свете концепции Л.Н. Гумилева // Материалы XIX Международного Евразийского научного форума «Лев Гумилев и Великая степь: история и современность». – Астана, 2022. – С. 19-24.
- 15 Сыздық С.Қ., Мақұлова Ұ. Махмұд әл-Қашқари еңбегінің мәліметтері негізінде түркілердің географиялық ортасы (су бассейндері) // IX Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері Симпозиумы. - Түркия, 2022. – 227-236 бб.
- 16 Сыздық С.Қ. Махмұд әл-Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түркі» еңбегі бойынша түркі ру-тайпалық жүйесінің белгілері // Материалы XIX Международного Евразийского научного форума «Лев Гумилев и Великая степь: история и современность». – Астана, 2022. – С. 278-283.
- 17 А.М. Tashkaraeva, В.Е. Kumekov, А.Р. Aliakbarova. The spiritual heritage of the Turkic peoples according to the data of “Shadzhara-i-tarakime” // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». №2 (110). - Караганда, 2023. – С. 1-10. (КОКСОН).
- 18 Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. Абу-л-ғазиз деректері бойынша орталық азия халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихын зерттеу//Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Тарих және саяси әлеуметтік қылымдар» сериясы, №1 (76). - Алматы, 2023. – 71-79 б. (КОКСОН).
- 19 А.А. Максүтова, Б.Е. Көмеков, А.К. Жумадил, М.Т. Жумадил. «Вклад русского востоковедения второй половины XIX-начала XX века в изучение истории и культуры Средней Азии» // Эл. ж. Vulye Gody. 18(4). - США, 2023. В печати. Журнал включен в Scopus (Q1), WoS. Справка прилагается.
- 20 А.А. Максүтова, Б.Е. Кумеков, Д.П. Кожамжарова, Н.Н. Акпанбет, С. Жуматай. Историко-географическая система ценностей в произведении М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» // Ж. Вопросы истории. №9 (2). - Москва, 2023. - С. 190-203. DOI: 10.31166/VoprosyIstorii202309.
- 21 Сыздық С.Қ. Махмұд әл-Қашқари шығармасының мәліметі негізінде түркілердің аумақтық бөлінуі // «Орталық

	<p>Азияның өркениеттік кеңістігі: тарихи сабақтастық және құндылықтар» XX Халықаралық Еуразия ғылыми форумының материалдары. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. - Астана, 2023. – 145-151 бб.</p> <p>22 Анарбаев Қ.С. Әл-Фараби мен М. Қашқари еңбектері және олардағы Дала өркениеті іздері // «Алаш ардақтысы Жүсіпбек Аймауытұлының рухани мұрасы: ұлттық идея; мәдениет және көркемдік құндылықтар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының ғылыми мақалалар жинағы. - Шымкент, 2023. - 131-136 бб.</p>
<p>Патент туралы ақпарат</p>	<p>-</p>

